

Den oversøiske udvandring fra Fredericia 1852-1914

Indledning

Mens Fredericia er kendt for sine mange indvandrere, spillede byens indbyggere en mere tilbagetrukket rolle under den oversøiske masseudvandring, der fandt sted fra midt i 1800-tallet og frem til udbruddet af første verdenskrig i 1914. Sammenlignet med østjyske nabobyer som Kolding, Vejle, Horsens, Skanderborg og Århus, der i årene 1868-1909 havde en oversøisk udvandring på mellem 20 og 30 % af befolkningstallet i 1890, havde Fredericia efter samme beregning kun 8 %. Mere præcist var der 1.328 registrerede oversøiske udvandrere fra den nuværende Fredericia kommune i årene 1868-1909 ud af en befolkning på 15.973 i 1890. Regner man med Fredericia købstad alene, var der tale om 948 udvandrere af 10.042 indbyggere svarende til 9 %.

Når udvandringen fra Fredericia var så relativt beskeden sammenlignet med naboområderne i Østjylland, skyldtes det muligvis at byen stod lidt uden for de almindelige vandringer fra land til by der ellers prægede tiden. For købstæderne i almindelighed var der et kraftigt gennemtræk af folk fra landet, der søgte arbejde i byerne under landbrugskrisen i 1870'erne og den efterfølgende rationalisering. Disse mennesker fortsatte hurtigt til de større byer eller rejste for manges vedkommende til Amerika hvor de i øvrigt ofte atter blev landbrugere.

Disse vandringer passerede ikke Fredericia med samme voldsomhed. Dels havde byen et mere begrænset opland, dels en kraftigere industrialisering, der kunne opsuge nogle af indvandrerne. Man ser i hvert fald fra de stillingsbetegnelser som udvandrerne gav sig selv, når de tegnede en udvandrerkontrakt i Fredericia, at der var færre landbrugere end hvad tilfældet var for naboområderne. Udvandrerne fra Fredericia betegnede sig i højere grad som industrierbejdere og håndværkere og deres oversøiske billetter rettede sig mest mod de store byer i USA.

Almindeligvis blev udvandringen fra Danmark i denne periode accelereret ved at de første udvandrere fra et bestemt område etablerede sig som gårdmænd på den amerikanske prærie og herefter trak landarbejdere til sig hjemmefra. For Fredericia derimod var der snarere tale om at industrielle foretagere eller håndværksmestre etablerede sig i de amerikanske byer og herefter trak faguddannede medarbejdere til sig hjemme fra Fredericia.

Det gav begge parter fordele. Arbejdsgiveren ansatte medarbejdere med kendte kvalifikationer og deres loyalitet kunne sikres gennem at låne dem penge til rejsen. Arbejdstagerne fik til gengæld både rejse og sikkerhed. Det var nu engang langt lettere at søge lykken i det fremmede, når man på forhånd kendte løn- og ansættelsesvilkår, vidste hvilke bolig-, skole- og kirkeforhold der var på stedet og ganske særligt, sikrede sig at man kom til et sted hvor man kunne tale dansk den tid der gik inden man lærte sig engelsk.

Et eksempel på hvordan systemet fungerede, var "Fredericia-firmaet" C.H. Hanson & Co. i Chicago, der blev etableret i 1866 og i øvrigt stadig eksisterer som et familiefirma.

C.H. Hanson & Company, Chicago (1866-)

C.H. Hanson, født i Fredericia 1. juli 1842, død i Chicago 15. maj 1915. Litografi fra P.S. Vig: Danske i Kamp (1917).

Christian Herman Hansen (1842- 1915) voksede op i farveriet mellem Vendersgade og Kirkestræde i Fredericia som en blandt mange børn i farvermester Frederik Hansen og farverdatter Nikoline Maaløe's ægteskab. Christian kom i handelslære i Kolding men befandt sig den 16. marts 1861 i Hamborgs havn om bord på den tremastede bark "Doctor Barth" af Aabenraa. 15. april 1861 ankom han til New York, selv samme dag som nyheden om udbruddet af den amerikanske borgerkrig nåede byen. Krigen der varede frem til 1865 prægede jo alt og alle, også C.H. Hanson som han fra nu af kaldte sig, efter at have arbejdet og lært sig engelsk hos en gartner i New Jersey. Hanson meldte sig herefter som frivillig til det 76. infanteri-regiment af New York og blev efter få ugers træning kastet ind i forsvaret af Washington D.C. Han deltog derfor også med sit regiment i det krigsafgørende og blodige slag ved Gettysburg 1.-3. juli 1863 hvor omkring 100.000 soldater blev dræbt eller

C.H. Hanson & Co.
Firmaets logo

såret. Selv blev C.H. Hanson kvæstet så meget at han ikke længere kunne være soldat. I stedet gik han i lære som gravør i New York og rejste i 1866 som færdiguddannet til Chicago. Her etablerede han C.H. Hanson og Co., et firma der den dag i dag er landskendt i USA for sin produktion af håndværktøj, stencils og badges! Firmaets logo er C.H. Hanson med skæg og hornet vikingehjelm. Virksomheden brændte under den store brand der udslettede Chicago i oktober 1871, men genrejsningen af byen og den massive ekspansion der kendetegnede USA i årtierne efter borgerkrigen gav stadig øget efterspørgsel efter fabrikkens hovedprodukter: sherif-, politi- og brandmandsstjerner. Og øget produktion gav øget behov for at hente metalarbejdere hjemme fra Fredericia! En af disse var blikkenslager Antonius Holm (44) og hans kone Ane Margrethe Holm (37) der sammen med deres 8 yngste børn rejste den 5. maj 1870 fra Fredericia på billetter der var betalt i Chicago. Meldingerne fra familiens ældste søn, blikkenslager Andreas Nikolaj Holm (17), der var taget til Chicago 5 måneder tidligere, havde åbenbart været positive. Den 8. maj sejlede familien fra Hamburg og nåede den 28. maj 1870 New York om bord på dampskibet "Bavaria". Turen fortsatte med toget til Chicago hvor der ikke alene var arbejde at få for familiens blikkenslagere på C.H. Hansons metalfabrik i Chicago, men hvor direktøren selv, den 27. juli 1872 giftede sig med blikkenslagerfamiliens ældste datter: Louise Dorthea Holm. (født Fredericia 1855, død i Chicago 1928). Hun blev i 1906 initiativtager til det stadig eksisterende danske alderdomshjem i Chicago og om Hanson, der blev dansk vicekonsul i Chicago, skrev den danske amerikanske historiker A.S. Vig i 1917: "at han aldrig blev hverken for stor eller for rig til at hjælpe andre, og mange er de fattige Landsmænd, han enten selv gav arbejde eller skaffede arbejde".

Selvom Christian Hermann Hansens udvandring fra Fredericia i 1861 tydeligvis påvirkede familien Holms udvandring i 1870, er der kildemæssigt set en væsentlig forskel. Oplysningerne om familien Holms udvandring fremgår uden videre af databasen over alle danske udvandrere fra og med maj 1868, mens kendskabet til C.H. Hanson skyldes en tilfældighed. Han ville ikke være fundet frem og jeg ville ikke have vidst han var fra Fredericia hvis ikke han var blevet biograferet af Peder Sørensen Vig i bogen ”Danske i Kamp i og for Amerika” (Omaha 1917), side 267-269 og det blev han kun fordi han var krigshelt fra Gettysburg, ikke fordi han grundlagde en metalfabrik i Chicago. Det eneste man derfor i virkeligheden kan sige om udvandringen fra Fredericia før 1868 er egentlig, at der er færre der dukker ”tilfældigt” op i kilderne for denne periode end hvad tilfældet eksempelvis er for Langeland, Lolland og Falster.

Guld og Gud, De første udvandrere 1852 -1868

Der havde siden 1600-tallet været enkelte udvandrere fra Danmark til Amerika. USA’ s syvende folketælling, den der afholdtes i 1850 var den første der fortalte i hvilke lande folk var født og det blev for Danmarks vedkommende til 1.883 personer. Californien, der havde sin egen folketælling i 1852 optalte antallet af danskfødte til 301 hvoraf 300 var mænd. Rapporterne fra 1849 om de store guldfund ved Sacramento påvirkede også eventyrlystne danske mænd. For Fredericia er der dog kun fundet en enkelt der specifikt nævnes som guldgraver: Sømand Poul Sørensen, 27 år, om hvem folketællingen 1855 for Fredericia fortalte at han ikke var hjemme i Prinsessegade, men befandt sig i ”*Californien i Guldminerne*”. Tællingen 1880 tyder dog på at han er vendt tilbage. I hvert fald nævntes nu en 52-årig familiefar: Skipper Poul Sørensen i Sundegade i Fredericia. Vi ved ikke hvilken vej han tog til og fra Californien. Nogle valgte skib syd om Cap Horn, det tog mellem 6 og 8 måneder, mens andre valgte den billigere, men lige så tidsrøvende tur til fods ad Oregon Trail tværs over Amerika for at nå frem til guldet i vest. Samme rute som få år senere blev fulgt af store danske mormongrupper, men nu med kurs mod Guds rige i vest.

Mormonerne var i årene 1852-1870 de udvandrere der dannede de største udvandrergupper fra Danmark. Efter amerikanske oplysninger var der i 1860 - 9.173 danskfødte i USA hvoraf de 2.898 var mormoner. I 1870 – 30.449 hvoraf 7.840 var mormoner. Mormonkirken, der var stiftet i USA i

Første blik ud over Salt Lake dalen når man kommer fra øst som indvandrerne i september 1853. Foto forfatteren 1991.

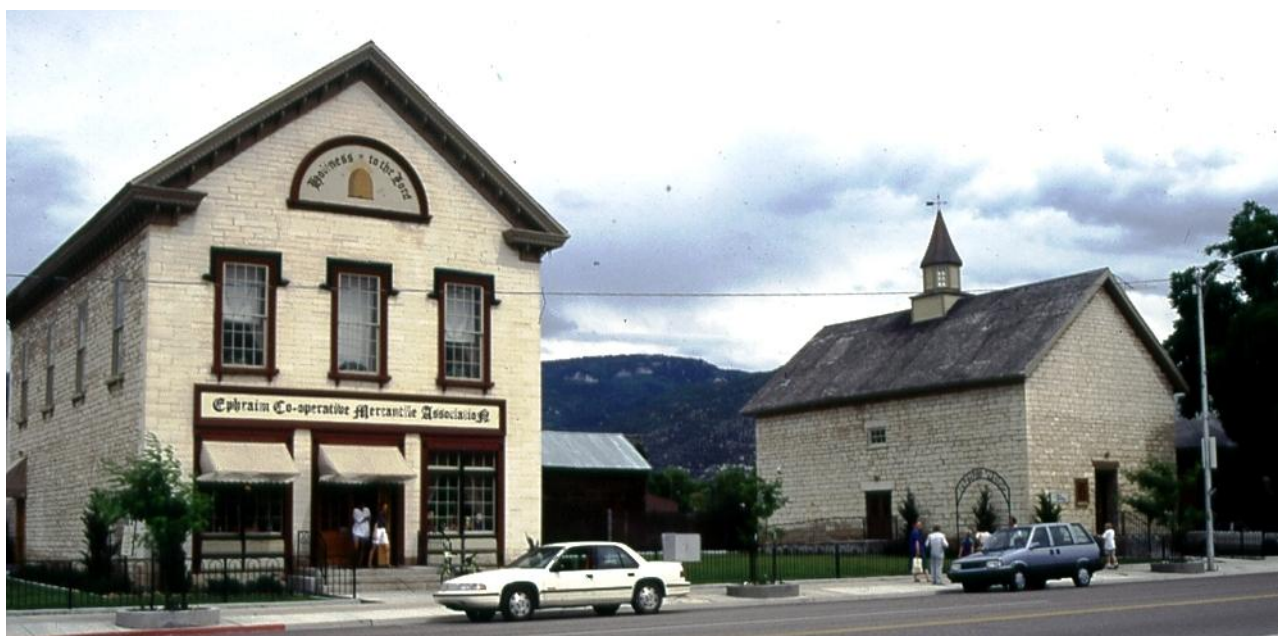
1830 under stort ståhej og forfølgelse, erklærede i 1847 territoriet Utah som det forjættede land ”Zion”. Enkelte danske, særligt sømænd, var allerede blevet omvendt i USA i 1840’erne og vendte nu tilbage til Danmark som missionærer. I løbet af få måneder bredte bevægelsen sig over hele landet og den blev i efteråret 1851 organiseret i tre hovedområder der kaldtes ”konferencer” – København, Aalborg og Fredericia.

Men mens København og særligt Aalborg blev helt afgørende for missionen i Danmark, mistede Fredericia hurtig betydning og blev sidst i 1850’erne afløst af andre

”konferencer”. 675 udvandrere der i 1850’erne noteredes med ”Fredericia” kom næppe fra købstaden, men snarere fra hele ”Fredericia konference” der omfattede Syd-, Sønder- og Midtjylland samt Fyn. Ganske vist var der en menighed (”gren”) i Fredericia by 1851-1867, men den kan med sikkerhed ikke have sendt så mange af sted. I 1851 var der 14 medlemmer og ved

folketællingerne 1855 og 1860 henholdsvis 18 og 8. Men om dette fortælles der meget mere i Georgia Nielsens bog - Historien om mormonerne i Fredericia og omegn 1851-2001 – der anslår en udvandring af ”mindst 135” mormoner fra Fredericia til Utah i årene 1852-1887.

Den første af disse mormonudvandrere og hermed den første registrerede udvandrer fra Fredericia var formentlig Karen Petersen, (1800-1886), der var med på det første store mormonkompagni fra Danmark sammen med sin datter Johanne (1825-1888) og sin svigersøn fra Balling, Frederik Jensen Holst (1824-1903). De var den 20. december 1852 blandt de 294 ”hellige”, der rejste fra København via Kiel, Hamburg og Hull til Liverpool og herfra med barkskibet ”Forest Monarch” til New Orleans, hvor de ankom den 14. april 1853. Strabadserne på rejsen, en koleraepidemi i New Orleans, problemer på hjuldampene på Mississippi og Missouri og ikke mindst de 2.000 km. til fods fra Council Bluffs i Iowa til Utah krævede mange liv. Af de 294 der rejste i 1852, var der kun 202 tilbage da gruppen 10 måneder senere, den 30. september 1853 nåede Salt Lake City i Utah.

Ephraim, Utah. Til venstre "brugsforeningen" - Ephraim Co-operative Mercantile Association; til højre tiendeladen hvortil kirkeskatter og rejseudgifter for rejsen fra Danmark betales. Foto forfatteren 1991.

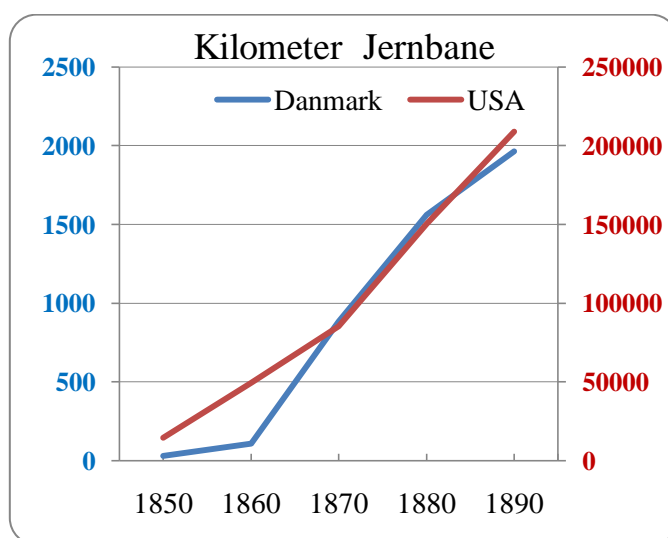
Profeten Brigham Young besluttede at danskerne skulle videre mod syd og sidst i oktober nåede man Ephraim i Sanpete County 300 km. syd for Salt Lake, der blev en af de vigtigste bosættelser for de danske mormoner. Her genfinder vi Karen Petersen, 80 år gammel, der bor hos datter og svigersøn. Herudover meddeler kirkebøgernes afgangslister i Fredericia kommune kun sparsomt om bortrejser, faktisk kun om mormonfamilien Øhlenschläger fra Taulov (3 voksne og to børn) der 1862-1863 udvandrede via Pjedsted til ”Amerika til Saltsøen”. Også de slog sig ned i Sanpete county i nabobyen Mount Pleasant.

En systematisk gennemgang af skibslisterne fra Hamburg der startede i 1850 vil muligvis give viden om flere udvandrere fra Fredericia, men kun muligvis, for angivelsen af stednavne er manglende eller meget usikre. De amerikanske ankomstlister giver meget ofte forkert nationalitet, danske registreres oftest som tyske, mens de amerikanske folketællinger angiver rigtig nationalitet, men ikke stednavn i Danmark.

Man er først på sikrere grund, da den danske rigsdag med gyldighed fra 1. maj 1868 vedtog at alle oversøiske billetter, der udstedtes i Danmark, skulle kopieres og registreres. Arbejdet blev koordineret af Københavns Politi og velbevarede protokoller herfra giver derfor mulighed for at følge det store flertal af danske udvandrere fra 1868 og frem til 1935. Det er disse oplysninger der er indkodet i den danske udvandrerdatabase på Udvandrerarkivet i Aalborg for årene 1868-1909 med webadresse www.emiarch.dk

Transportrevolutionen

Tidsmæssigt set passer registreringen af udvandrernes billetter godt sammen med starten på masseudvandringen. Mens det tidligere drejede sig om enkeltstående personer, eventyrere eller religiøse grupper, blev det fra omkring 1870 næsten dagligdags at ganske almindelige danskere tog af sted. Det skyldtes ikke mindst en væsentlig forøgelse af rejsesikkerheden og en radikal nedsættelse af rejsetid og billetpriser. Denne transportrevolution kan udlæses af den kraftige udvidelse af jernbanenettet både i Danmark og USA:

Netop nu, i årene mellem 1866 og 1872, skete det hele på én gang. De danske stambaner blev bygget med Fredericia som landets jernbaneknudepunkt og dampskibsruter etableret mellem København og alle dele af Danmark. 1869 startede regelmæssig og direkte dampskibsforbindelse mellem København og New York og samme år oversteg motorskibstonnagen på Atlanterhavet for al fremtid sejlskibstonnagen. Fra 1869 betød åbningen af den transkontinentale jernbane i USA at rejsetiden mellem New York og San Francisco blev reduceret fra 7 måneder til 7 dage. Samtidig betød den kraftige forøgelse at transportkapaciteten over vand og land at konkurrencen øgedes og priserne faldt.

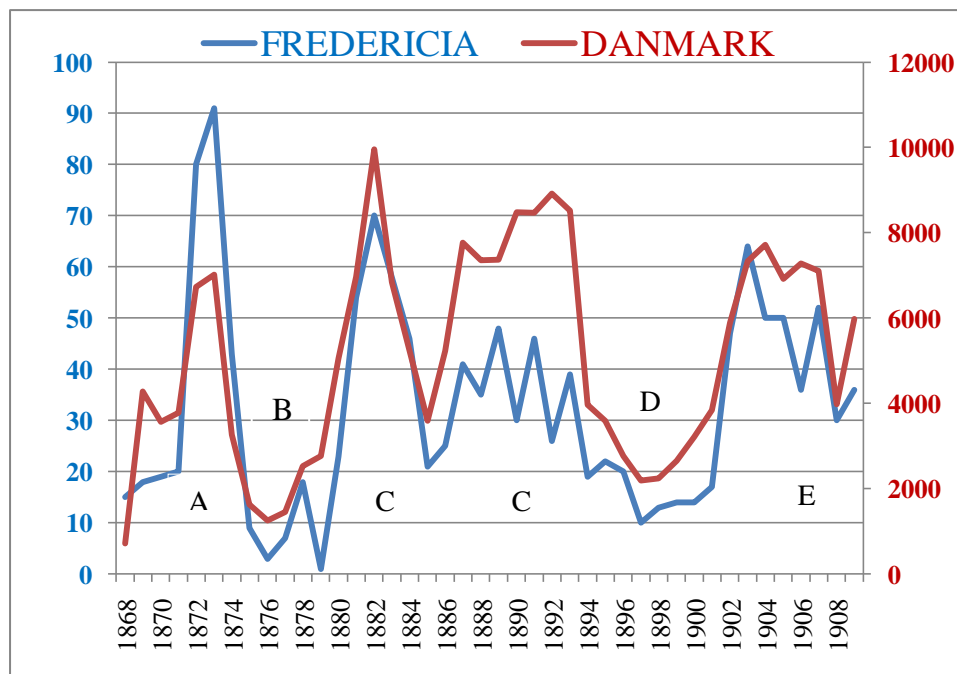
Man følte at man ikke længere var afhængig af vind og vejr og at man med betydelig sikkerhed kunne regne med, at startede man eksempelvis fra Fredericia på en bestemt dato og klokkeslæt ville man være fremme ved sit mål i en fremmed verdensdel på den dato og klokkeslæt man kunne læse sig til i en trykt rejseplan. Det var ikke urealistisk når Jules Verne i sin bog fra 1873 sendte Phileas Fogg og Passepartout ”Jorden rundt i 80 dage”. Globaliseringen var for alvor startet. Rejsehastigheden og telegrafene betød at økonomiske kriser og lønforhold i USA straks kunne mærkes i Europa eller omvendt. Det var blevet de økonomiske konjunkturer der bestemte folkestrømmene over Atlanterhavet.

Udvandringen fra Danmark og fra Fredericia 1868 -1909

Konjunkturer og udvandring

Med Fredericia skal i det følgende forstås den nuværende Fredericia kommune under ét. Det betyder at der for årene 1868-1909 er registreret 1.328 udvandrere der fordeler sig som følger: Fredericia Købstad 948; Bredstrup 55; Erritsø 48; Herslev 88; Pjedsted 28; Taulov 126; Vejlbj 35. Det er med andre ord det antal udvandrere der oplyste Fredericia eller et af landsognene i Fredericia kommune som sidste varige opholdssted inden afrejse til en nærmere angivet oversøisk destination.

Neden for er denne udvandring angivet pr. år og det skal naturligvis bemærkes at tallene til venstre for Fredericia er ganske små og derfor i langt højere grad kan være påvirkede af tilfældigheder end tallene til højre der angiver udvandringen pr. år fra hele Danmark. Eksempelvis udgjorde blikkenslagerfamilien Holm med sine 10 medlemmer over halvdelen af de i alt 18 der udvandrede fra Fredericia i året 1870. Ikke desto mindre er det påfaldende, hvor tæt grafen for Fredericia følger den almindelige graf over udvandringen fra Danmark og det skal straks nævnes at en sådan overensstemmelse finder man uanset hvilken landsdel, amt eller by der undersøges for Danmark – eller for den sags skyld Nordeuropa. Det skyldes at udvandringen var dybt afhængig af de atlantiske konjunkturer.

A: Den voldsomme udvandring i de første år af 1870'erne skyldtes den globale fremgang som transportrevolutionen medførte. Det skabte ikke blot vækst i Danmark men kraftig efterspørgsel på arbejdskraft i USA, Canada, Australien og New Zealand. (**kraftig udvandring**)

B: Fra september 1873 udløste en række amerikanske bankkrak og tyske (og danske) aktieselskabssammenbrud en international krise der varede frem til omkring 1879. (**lav udvandring**)

C: 1879-1893 havde USA en langvarig højkonjunktur kun afbrudt af en kortvarig men intens krise i 1884. For Danmark var perioden kendetegnet af krise og landbrugsomlægning. Fra midt i 1880'erne dog forbedring i de danske byerhverv. (**kraftig udvandring, dog lavere fra Fredericia**)

D: 1893-1900 krise og arbejdsløshed i USA men kraftig fremgang og vækst i såvel landbrug som industri i Danmark. (**beskeden udvandring**)

E: 1901-1908 kraftigere vækst i USA end i Europa (**kraftig udvandring**)

Der var med andre ord en klar sammenhæng mellem de økonomiske konjunkturer på begge sider af Atlanterhavet og udvandringen. "Overflytningen" af Fredericias første egentlige metalfabrik til USA kan belyse lidt af dette.

"Winterlichs Jernstøberi" flyttes fra Fredericia til Council Bluffs, Iowa.

De første jernstøberier opstod i Danmark fra først i 1830'erne men vandt i de følgende år en sådan udbredelse som selve symbolerne på industriel aktivitet, at der omkring 1850 var flere end hundrede. Enhver købstad med respekt for sig selv havde et eller flere jernstøberier. Det gjaldt også Fredericia der fik sit jernstøberi i juli 1842. Det blev grundlagt af en murermester fra Odense: Thor Ludwig Winterlich (1816-1866) og anlagt på østsiden af Prinsessegade, mellem Nr. Voldgade og Prinsensgade. Den nye jernstøber har sikkert haft hjælp fra sin storebror, Peter Christian Winterlich, der fra 1844 slog sig ned som klejnsmed i Købmagergade i Fredericia efter at have arbejdet på jernstøberiet i Frederiksværk der var landets ældste og største.

Thor Ludwig Winterlichs to sønner: Hans Julius Winterlich (1843-1923) og Valdemar Winterlich (1847-1919) uddannede sig i første halvdel af 1860'erne til henholdsvis cand.polyt. og jernstøbemester. Formentlig for at kunne videreføre jernstøberiet i Fredericia, der både overlevede det østrigske bombardement af byen i marts 1864 og grundlæggeren Thor Ludwigs død efter en pludselig hjerneblødning i 1866. Tiderne var gode sidst i 1860'erne og brødrene havde sikkert håb om, at bygningen af jernbanerne omkring Fredericia 1866-1872 ville betyde at støberiet kunne placere sig i rollen som maskinfabrik for statsbanerne. Desværre blev markedet imidlertid erobret af maskinfabrikken Frichs i Århus og her blev statsbanernes centralværksted også placeret. Hertil kom at den økonomiske krise der brød ud i 1873 blev hård for et flertal af de mange små jernstøberier i landet. Langt de fleste måtte lukke!

Skulle man udvikle metalindustrien til andet og mere end at fabrikere støbegods, måtte man rejse til mulighedernes eget land - Amerika! I hvert fald udvandrede Hans Julius Winterlich med hele sin familie i 1873 og Valdemar, der var ugift, fulgte i 1878. I første omgang blev begge brødre ansat af C.H. Hanson i Chicago som henholdsvis bogholder og støbemester, men fra før 1885 fandtes de begge på plads ved jernbanebroen over Missouri-floden mellem Council Bluffs i Iowa og Omaha i Nebraska. Broen der var blevet indviet i 1873 var længe den eneste faste forbindelse mellem jernbanesystemer i den østlige og vestlige halvdel af USA samtidigt med at man her havde den nordlige endestation for flodtrafikken fra New Orleans. Lige her, midt på det vældige rangerbaneterræn øst for jernbanebroen placerede brødrene fra Fredericia "The Winterlich Foundries and Machine Shops" – altså "Winterlich støberier og maskinværksteder". Selv boede de i Omaha vest for broen, hvorfra fabrikken stadig lededes i 1910, men ikke i 1920.

Jernbanebroen over Missouri mellem Omaha og Council Bluffs. Her i udgaven fra 1888 på postkort fra ca. 1900. Første bro på stedet fra 1873, næste 1888 og nuværende 1916. Der var nok at gøre for et jernstøberi som Winterlich's ved denne bro.

De boede med andre ord netop på det sted hvor Poul Sørensen fra Fredericia senest i 1854 havde krydset Missouri på vej mod guldet i Californien og hvor tusinder af danske mormoner var kommet fra og med 1853 med hjuldampere eller senere med tog for at fortsætte til fods mod Utah. Fra og med 1869 (1873) passerede alle tog mellem Amerikas øst- og vestkyst denne bro og det var derfor ikke det dårligste sted for brødrene Winterlich at slå sig ned. Kunne man ikke få arbejderne på den jyske længdebane var det ikke et dårligt bytte at placere sig midt på den amerikanske kontinentalbane.

Det var blevet lettere at rejse som udvandrere og chancerne for at det gik godt når man nåede frem blev kraftigt forbedrede om man havde en uddannelse at byde på. De der søgte eventyr, guld eller Gud blev færre. De nye kontinenter krævede en udvandrersprofil der blev tegnet af unge, uddannede mænd.

Udvandrerprofilen

Der var en kraftig overvægt af yngre mænd hvad enten vi ser på udvandringen i sin helhed eller Fredericia i særdeleshed. 2/3 af alle udvandrere var mellem 16 og 30 år gamle og 2/3 af disse var mænd mens der blandt de ældre og yngre var en ligelig kønsfordeling.

Hvad stillingsbetegnelser angik, var fordelingen groft taget som følger:

	Byerhverv	Landerhverv	Uden erhverv
Fredericia kommune	60 %	10 %	30 %
Købstæder	50 %	20 %	30 %
Landsogne	10 %	60 %	30 %

De stillingsbetegnelser som udvandrerne fra Fredericia by opgav til rejseagenterne og hermed til Københavns Politis udvandrersprotokoller afspejlede på mange måder byens erhvervsstruktur under

den begyndende industrialisering. Ud over håndværksfagene, der prægede alle danske byer og således også Fredericia: 10 murere, 18 snedkere, 21 tømrere, 10 malere, 19 kontorister og 32 ekspedienter, bemærkes herudover fra Fredericia 171 industriarbejdere, 32 metalarbejdere, 18 cigarmagere, 7 ingeniører og 11 mejerister fra byens landområder. Langt de fleste af disse udvandrere kan detaljeret følges i det amerikanske folketællingsmateriale hvad deres videre skæbne angik, men her skal kun gives enkelte eksempler.

Tre *fotografer* udvandrede omkring år 1900 fra Fredericia på et tidspunkt hvor det danske marked var blevet for overfyldt med fotografer. Situationen blev dog ikke forbedret i USA:

Alfred Hoppe (1849-) udvandrede i 1892 til Brooklyn, New York hvor han startede som fotograf, men fortsatte som maler og dekoratør og sidst omtales i 1910 og 1920 som dørvogter ved det lokale teater.

Christian Gundersen. (1884-1962), udvandrede i 1902 til Chicago, hvor han bliver portør på La Salle Street Hotel.

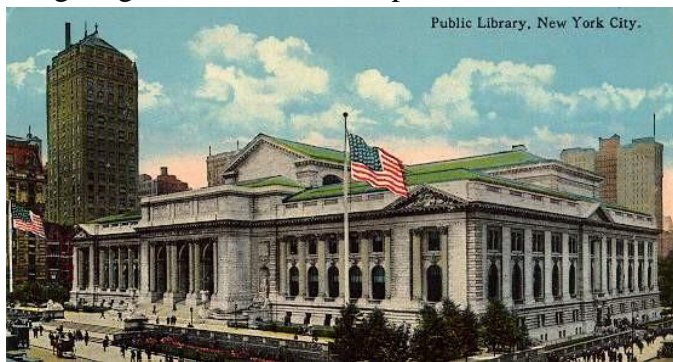
Henry Anthon Nielsen (1891-1979) udvandrede i 1909 fra Kongensgade 8 til Texas. Senere landmand ved Seattle, men døde i Los Angeles

Også *cigarmagerne* var på tilbagetog i en verden hvor maskinfremstillede cigaretter og cerutter vandt frem:

Cigarmagerne og brødrene *Alfred Pultz* (1882-1958) og *Carl Pultz* (1885–1960) udvandrede henholdsvis 1907 og 1909 til Stamford, Connecticut, hvor de blev almindelige tobaksarbejdere på den stedlige tobaksfabrik. Det har næppe passet fagligt stolte cigarmagere og de overgik allerede fra 1917 til i stedet at blive henholdsvis postmester og togfører. Senere blev de succesrige restauratører og endte begge efter 2. verdenskrig som velhavende pensionister i Florida.

Cigarmager *J.H. Lytgens*, født 1854 udvandrede i 1885 til San Francisco og startede her som tobakshandler, men blev i stedet sporvognsfører på de kendte kabelsporvogne,

Også akademikere kunne bruges i Amerika om end vejen frem kunne være lidt kroget: Den mangeårige leder af læsesalen på New Yorks offentlige bibliotek Carl Henrik Andreas Bjerregaard

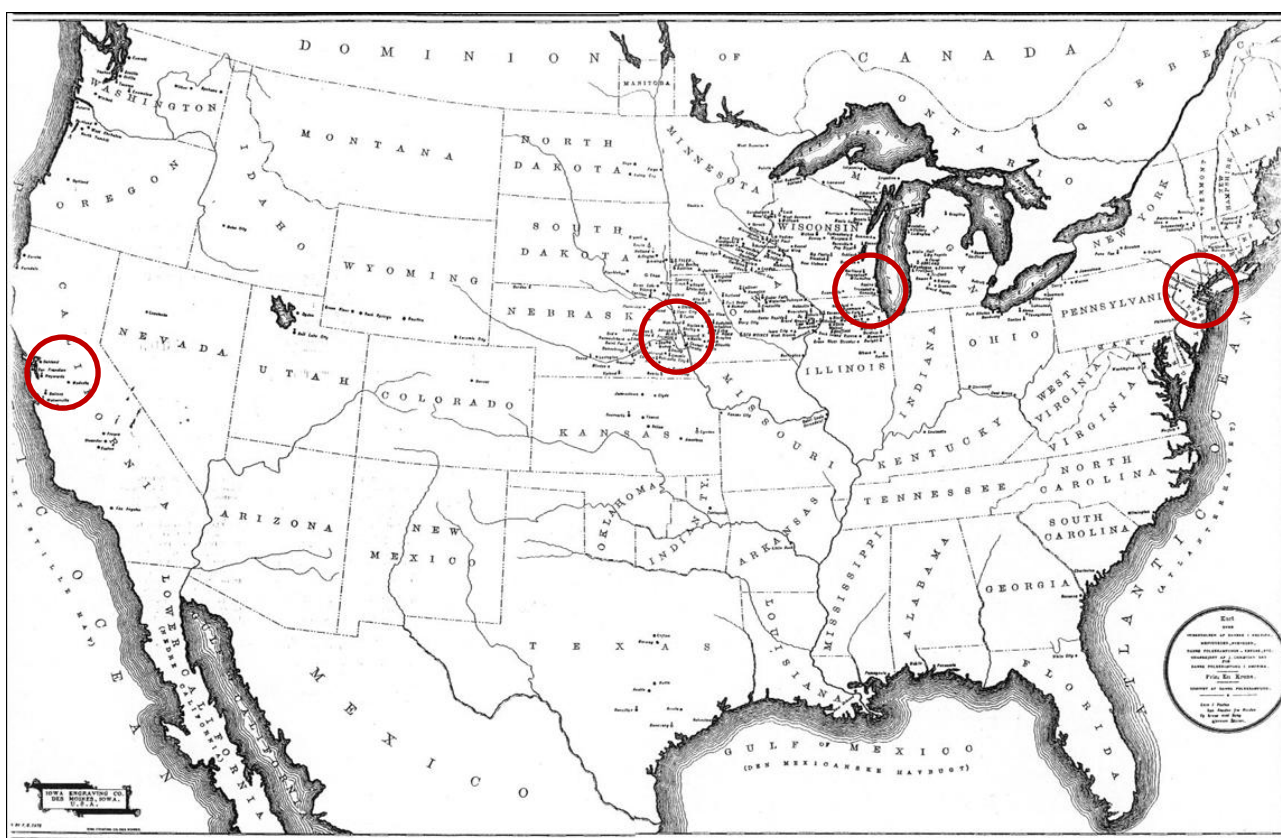
Public Library i New York, opført 1911. Carl Bjerregaard fra Fredericia var ledende bibliotekar indtil sin død i 1922.

(1845-1922) var således født i Fredericia. Faderen, Janus Bjerregaard, var rektor for Fredericia Lærde Institut (gymnasiet), og sønnen startede i 1863 på Københavns Universitet. Krigen 1864 betød dog at han i stedet blev officer og tjente i hæren frem til 1871. Herefter blev han attacheret det danske gesandtskab i Sct. Petersborg, men flyttede i 1873 meget pludseligt til New York med kone og 2 børn som politisk flygtning! Sådan står det i hvert fald i nekrologen i New York Times den 28. januar 1922, der fortsætter, at han fra først af ernærede sig som sproglærer, men fra 1879 blev ansat i byens biblioteksvæsen og frem til sin død var direktør for læsesalen på New Yorks Public Library. Særligt omtales han dog som mystiker og betydningsfuld teosof med ansvar for at biblioteket i New York har verdens største samling af teosofisk litteratur!

Bestemmelsessteder på land og delstat

Som det gjaldt resten af Danmark domineredes udvandringen fra Fredericia helt af USA som bestemmelsesland. 86 % af alle udvandrere fra Fredericia tog til USA i årene 1868-1909 mens det for Danmark som helhed endda var 91 %. Med tallene for Danmark i parenteser neden for er udvandringen fra Fredericia (og Danmark) til de øvrige bestemmelsessteder;

Australien 5 % (2 %); New Zealand 3 % (1 %); Brasilien 2 % (1 %); Argentina 2 % (2 %) og Canada 2 % (3 %) Samtidigt rettede udvandringen fra Fredericia sig i langt højere grad mod byerne. Mens det for Danmark som helhed er landbrugsområderne i midtveststaterne Iowa, Wisconsin, Minnesota og Nebraska der dominerede som bestemmelsessteder, koncentrerede udvandringen fra Fredericia sig klart til de store byer i følgende rækkefølge: New York, Chicago, Omaha, Racine, Minneapolis og San Francisco.

Kort over danske kirker i USA år 1900 der klart viser udbredelsen af danske bosættelser på landet.

Udvandrerne fra Fredericia rettede sig dog særligt til de afmærkede byer. Fra venstre mod højre: San Francisco; Omaha; Chicago/Racine og New York.

Særlige bestemmelsessteder

Ud over udvandringen til USA der dominerer hele perioden igennem er der navnlig under den første udvandringsbølge i årene 1871-1873 også tale om udvandring til andre dele af verden. Fredericia og særligt landområderne i Fredericia kommune ligger her over det danske gennemsnit når det gælder udvandringen til Australien, New Zealand og Brasilien. Netop disse år lokkes fattige udvandrere med gratis enkeltbillet og billige jordlodder af det britiske imperium og Sydamerika, der ser med misundelse på tilstrømningen til USA. Forventningerne på disse rejsemål opfyldtes dog sjældent i samme grad som i Nordamerika og det betød at udvandringen til disse afvigende destinationer atter gik i stå. De første udvandrere sendte *ikke* bud efter flere hjemmefra, således som de gjorde fra USA.

For **Australiens** vedkommende finder vi 66 udvandrere fra Fredericia. Først og fremmest fra kommunens landområder til landområderne i Queensland i det nordøstlige Australien og næsten udelukkende begrænset til årene 1871-1873. Af de 33 der rejste til **New Zealand** hørte kun 8 til landbrugsudvandringen 1871-1873, resten var håndværkere der omkring år 1900 slog sig ned i Wellington. New Zealands hovedstad.

Værst gik det for 23 udvandrere fra Fredericia til **Brasilien**, fordelt på 4 familier med mange mindreårige børn, der i sommeren 1872 blev narret til kolonien Dona Franciska i provinsen S. Catharina i det sydligste Brasilien. I alt var der tale om 124 danskere der ganske vist fik fri rejse fra Hamborg til Brasilien, men slet ikke de frugtbare marker og gode landbrug de var blevet lovet. I stedet blev de sat til at arbejde i kaffeplantagerne omkring Santos da der var opstået mangel på arbejdskraft da negerslaveriet gradvist stod under afvikling. 1873 skrev den danske generalkonsul i Rio de Janeiro til København om meget store problemer og i 1876 kunne han fortælle at der ikke længere var nogen danskere på stedet. Nogle var døde, andre var søgt til Argentina mens nogle havde søgt arbejde i Rio. Det sidste vidste han fordi han måtte frikøbe en del af de meget unge danske piger fra byens bordeller! Bedre gik det med udvandringen fra Fredericia til **Argentina**, der først startede omkring år 1900 og derfor medførte at de 20 der tog af sted havde byerhverv og slog sig ned i Buenos Aires.

Canada tiltrak kun få fra Fredericia. Langt de fleste af de 21 der findes registreredes med canadiske destinationer fra 1880'erne og fremefter fortsatte til USA. Stikprøver blandt metalarbejderne viser således at blikkenslager Didrik Lorentzen, der udvandrede til Halifax i 1881, fra 1890 genfindes som maskinarbejder i Council Bluffs. Søren Honoré, der udvandrede til Quebec i 1904, i 1910 genfindes som maskinist i San Francisco.

Det var med andre ord fra og med 1870'erne blevet almindeligt at udvandre til alle de dele af verden hvor der viste sig muligheder. Hvordan det så kunne gå med at falde til i det fremmede og i hvor høj grad og hvor længe man opretholdt forbindelsen med dem derhjemme i Danmark, det kan en bevaret brevsamling fra familien Møhl i New York og Fredericia sluttelig fortælle om.

Tilbage til Fredericia efter 44 års forløb

Under overskriften ”Tilbage til Fredericia efter 44 års forløb” bragte ”Fredericia Dagblad” den 11. juli 1922 en notits, der var hentet fra ”Nordlyset”, den danske avis i New York:

”Hr. Niels Christian Møhl, som i 44 år har opholdt sig i Amerika, uden i den tid at have besøgt Danmark, afrejser den 29.juni (fra New York) ledsaget af sin søn hr. Adelius Wilhelm Møhl, med ”Oscar II” til København. Hr. Møhl, der på grund af sit gode hjerte og sit venlige væsen, har samlet sig en stor venneskare herovre, er født i Fredericia. Han glæder sig som et barn til at se de kære steder, hvor han tilbragte sine første dage. Møhl bliver 66 den 6. August og vil drikke sin fødselsdagschokolade med små kringler til hos familien i Olaf Ryes by. Lykke på rejsen.”

Da oplysningen blev bragt i Fredericia, var de to herrer allerede kommet til København den 10. juli med ”Oscar II”, en af DFDS’s 4 store amerikabåde, der i 1920’erne sikrede ugentlige afgang fra såvel København som New York. Der var derfor intet opsigtsvækkende ved rejsen, den lokale nyhedsværdi lå snarere i at der var gået så lang tid siden Niels Christian Møhl sidst havde været hjemme siden han tog til Amerika i 1878. Han var født i Fredericia 1856 som søn af jernstøber Adelius Christian Møhl, fik i 1885 amerikansk statsborgerskab, giftede sig 1887 og ernærede sig i årene 1880-1920 som bartender og værtshusholder på 10. Av. # 177 i New York. Ved afrejsen i 1922 kaldte både Niels Christian og sønnen Wilhelm Adelius sig dog for ”handelsmænd” - muligvis fordi legal udskænkning af spiritus var blevet totalt forbudt i USA fra 1920.

Kontakten med familien i Fredericia var blevet genoptaget 24. september 1903 hvor Niels Christian Møhl skrev hjem til ”Kære Broder og Svigerinde” (storebroderen, arbejdsmand Hans Peter Møhl, født 1854 og hustru blomsterhandler Maren Møhl f. Nielsen 1855):

Det er vel på tiden, at jeg lader høre fra mig... Kære Broder, hvad livet angår her i Amerika så er det vel omtrent det samme som i Danmark, der er ikke andet end arbejde fra morgen til aften, og dersom man måske tjener lidt mere så er alting også meget dyrere. Men vi er nu her og vore to sønner er fødte her og er begge to ude af skolen og har begyndt at fortjene lidt (John Møhl, f. 1888 og Wilhelm Møhl, f. 1889). Det er to drenge som vi kan være stolte af, de har fået god undervisning i borgerskolen, de kan begge to tale engelsk, tysk og dansk, for min hustru er dog tysk (Bertha Møhl f. Beckedorff 1872, fra Bremen 1880 og gift 1887), men det danske har jeg lært dem. Fra vor broder Andreas kan jeg hilse dig, han har det jo ved det gamle, han kommer for resten aldrig her. Han er et mærkeligt menneske! (Lillebror Andreas Møhl, født Fredericia 1857, var skibskok på de danske amerikabåde, men slog sig fra 1904 fast ned på Manhattan som kok på en restaurant.) Ud over almindelig snak og orientering om hvor stolt han var over sine sønner, var anledningen til brevet fra New York efter 25 års tavshed dog først og fremmest nevøen Christian – Fredericia-broderens søn: Som du ved, var din søn Christian ved os. Men han gik bort fra os og vi har ikke hørt fra ham siden.

I årene 1903-1906 havde Christian Møhl (1883-1907) været tre gange i Amerika, men havde hver gang ført et noget uregelmæssigt liv der betød, at hans farbrødre i New York sjældent rigtigt vidste hvor han var. Den 4. november 1904 kunne det ”sorte får” Christian dog stolt skrive til sin mor i Fredericia at alt havde bedret sig:

”jeg er rask nu og har det godt nu, jeg er jo vognstyrer på de elektriske sporvogne her i New York. Jeg skal nok gå hen at blive fotograferet en dag, med min uniform på, at I kan se hvorledes jeg ser ud. Og jeg drikker heller ikke en dråbe mere, for det er en bestilling hvor man skal have et klart hoved, ellers skulle jeg snart lave en ulykke for her er tusinder af mennesker på Broadway, det er

New Yorks mest befærdede gade, og det er den jeg kører på.” Han fortsatte dog med at drikke, blev fyret, tog til Danmark og hængte sig i Århus 1. august 1907.

Herefter gik brevvekslingen mellem New York og Fredericia i stå og besøget i 1922, 15 år senere, skyldtes ikke kun hjemve efter Fredericia. Den yngre Møhl: - Wilhelm - var året inden blevet forelsket i Rigmor Jørgensen (1894-1972) fra Odense, der dengang havde besøgt New York som barnepige for en dansk familie. Hun var taget af sted igen og det var hende far og søn tog til Danmark for at hente! Sammen sejlede alle tre med ”Oscar II” fra København den 31. august 1922, Wilhelm og Rigmor blev gift i New York 3. december samme år og fik sønnen Wilhelm jr. i 1924. Det nærmeste Wilhelm senior siden nåede Danmark var, da han i sommeren 1941 deltog som dansk tolk i anlægget af den første amerikanske luftbase på Grønland: ”Blue West One”. Den nuværende lufthavn i Narsarsuaq. Det nærmeste tredje generation i USA, sønnesønnen Wilhelm junior (1924-2002) kom Danmark, var som deltager i invasionen i Normandiet og efterfølgende tysk krigsfangenskab 1944-1945.

Første generation udvandrere fra Danmark glemte aldrig helt hjemlandet, i hvert fald ikke om man som Niels Christian Møhl blev mindet om det. Vigtigst var det naturligvis at falde til i det nye land. Det hjalp, at der var langt flere unge mænd end kvinder der udvandrede. Det tvang danskerne til at gifte sig med andre nationaliteter og herigennem assimilerede de hurtigere. Anden generation havde ikke mange kontakter til hjemlandet og det var derfor i virkeligheden en sjældenhed at Wilhelm Møhl den ældre talte dansk, besøgte Danmark og fandt sig en dansk kone. Det hjalp dog ikke, tredje generation: Wilhelm Møhl jr.. genså aldrig Danmark og var formentlig heller ikke interesseret.

Henning Bender

Litteratur:

Bender, Henning: Udvandring fra Nordslesvig, Sønderjysk Månedsskrift nr. 7/8 1997
Bender, Henning: Udvandringen fra Maribo Amt 1850-1914, Lolland-Falster Årbog 2009, s. 5-43
Bender, Henning: Udvandring fra Vejle Amt, Vejlebogen 2003, s.32-44.
Bender, Henning: Udvandring fra Randers Amt, Historisk Årbog Randers Amt 2005, s. 8-23
Bender, Henning: Udvandring fra Bornholm, Bornholmske Samlinger, 2000, s. 103-124.
Bender, Henning: Udvandring fra Århus og Skanderborg amter, Hist. Årbog, Århus, 2007, s. 7-36.
Bender, Henning: Udvandring fra Thisted amt, Hist. Årbog, Thy og V. Hanherred 2009, s.7-30.
Bender, Henning: Udvandring fra Maribo amt, Historisk Årbog Lolland-Falster 2009, s. 5-43.
Bender, Henning: Udvandring fra Lolland til Wisconsin 1847, Lolland-Falster 2010, s.62-74.
Bender, Henning: Fra fødsel til global ekspansion. Desmi. Metalindustri i 175 år (Suzhou 2009)
Clausager, Jørgen P.: Fredericias industri 1820-1914, Journalen, nr. 3, september 2003.
Clausager, Jørgen P., m.fl.: Fredericia 1650-1970. Drøm, dårskab og duelighed (Odense 2000).
Kullmann og Ousager: Brasilianske forbindelser. Dansk virke i Brasilien gennem 400 år (Odense 1996)
Mulder, William: Homeward to Zion. The Mormon Migration from Scandinavia (Minneapolis 1957)
Nielsen, Georgia (red): Historien om mormonerne i Fredericia og omegn 1851-2001
Roefeldt, Ryan: The Council Bluffs Implement District. www.thehistoricalsociety.org
Schmidt, Jørgen W.: Oh, du Zion i Vest. Den danske Mormon-emigration 1850-1900 (København 1965)
Vig, P.Sørensen: Danske i Kamp i og for Amerika (Omaha 1917)

Kilder:

Danmark:

Udvandrerarkivet, A 779, Møhl, Niels Christian. Korrespondance 1903-1915 samt udateret.
www.emiarch.dk databasen omfatter indekserede oplysningerne fra Københavns Politis Udvandrerprotokoller 1868-1909 og er den vigtigste kilde for oversigten over udvandringen fra Danmark, herunder Fredericia.
www.arkivalieronline.dk giver adgang til alle folketællinger og kirkebøger fra Danmark op til 1925 (1930).
Folketællingerne delvist indekserede på www.ddd.dda.dk – for Fredericia 1787-1850, 1880.
<http://lds.org/churchhistory/library> fortæller indgående om mormonudvandringen, deltagere, grupper og rejsedagbøger og oplysninger om mormoner og andre udvandrere kan delvist findes i www.familysearch.org mormonernes slægtsforskningsressource på nettet.

USA:

Foruden kilderne til borgerkrigen www.civilwar.nps.gov om soldater, regimenter og militære slag og bevægelser er den vigtigste gratis adgang til ankomstlisterne www.ellislandrecords.org 1892-1923 og www.castelgarden.org med ankomstlister 1820-1892 til New York. Egentlig omfatter basen kun tyske indvandrere men da de danske oftest forveksles som værende tyskere er der mange med. Herudover er langt den mest omfattende samling af kilder på nettet at finde på betalingsdatabasen www.ancestry.com – hele det enorme materiale der er samlet her er i princippet indekseret og det er ofte, med brug af lidt fantasi meget nyttigt, men må regne med at betydelige dele enten ikke indekseret endnu eller kan være fejllæst. Det giver imidlertid adgang til meget væsentligt materiale hvoraf kun nævnes hvad jeg har benyttet i denne artikel: USA's folketællinger 1790-1930 samt en række lokale tællinger (f.eks. Nebraska 1885) . Passagerlister New York 1820-1957; Boston 1820-1943; Baltimore 1820-1948; New Orleans 1820-1945. Passagerlister Hamburg 1850-1934. Grænseovergængere Canada-USA 1895-1956. US pasudstedelser 1795-1925. US indfødsretsprotokoller 1794-1995. Mandtal på amerikanske mænd 1917-1918 og 1941-1942 i anledning af første og anden verdenskrig. For nekrologer og andet i New York Times se <http://query.nytimes.com/>